

Slovensko
društvo
za preučevanje
18. stoletja

BILTEN

17, 2025

Bilten, št. 17, 2025

Izdajatelj:

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Naslov:

ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

Urednik:

Miha Preinfalk, Ljubljana

Redakcija te številke je bila zaključena:

31. decembra 2025

Naklada:

40 izvodov

ISSN 1855-8445

Na naslovnici:

Leopold Wiser, *Pogled na Breg*, 1760–65 (Narodni muzej Slovenije, R-1409)

Uvodna beseda

Ob koncu leta 2025 lahko zapišemo, da je za nami še eno uspešno leto, ki je bilo povsem v znamenju baroka. Lani smo obljubili, da bomo manjkajoče aktivnosti nadomestili letos in obljubo smo držali. Poleg šestih predavanj, od katerih sta bili dve izvedeni v obliki vodstva po Ljubljani, smo pripravili tudi strokovno ekskurzijo in vodstvu po razstavi *Barok v Sloveniji* ter soorganizirali simpozij ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega. Poleg tega smo finančno podprli izid dveh monografij, povezanih z baronom Žigo Zoisom. Prva je monografija Metode Kemperl o Zoisovi palači v Ljubljani, ki sta jo založili Slovenska matica in Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, drugo z naslovom *Zois: Študije*, ki je izšla pri Založbi ZRC, pa je uredil Luka Vidmar s prispevki, katerih avtorji so tudi člani društva.

Letošnje leto je bilo volilno, zato smo na februarškem občnem zboru izvolili novo vodstvo. Dosedanji predsednik Marko Kambič se je umaknil na mesto podpredsednika, predsednica pa je postala Metoda Kemperl.

Sezono predavanj je otvoril zgodovinar Žiga Oman, ki je predstavil koncepte sovražnosti in dobrega sosodstva v predmoderni dobi na primerih sporov na notranjeavstrijskem podeželju v 18. stoletju. Pri reševanju sporov so se namreč želeli izogniti maščevanju, zato so se sprte strani morale javno pomiriti. To so demonstrirali z rokovanjem in skupno pijačo, včasih pa tudi s poroko.

V drugem predavanju je prav tako zgodovinarica Katarina Keber obravnavala prve primere variolizacije v slovenskem prostoru, in sicer proti črnim kozam. To naj bi v državi vpeljala Marija Terezija leta 1768, in sicer potem, ko so ji za to boleznijo umrli trije otroci in je zanj zbolela tudi sama. Tudi na Slovenskem je imela dostop do cepljenja sprva le elita in variolizacija se ni razširila, konec 18. stoletja pa jo je zamenjala vakcinacija.

Sledila so tri predavanja umetnostnih zgodovinarjev, med njimi dve v obliki vodstva po Ljubljani. Prva predavateljica je bila Renata Komić Marn, ki je predstavila umetnostne zbirke grofov Attems. Njihov začetnik, Ignac Marija I. grof Attems, je bil eden najbogatejših in najbolj razgledanih štajerskih plemičev v 18. stoletju, lastnik gospostev Podčetrtek, Brežice, Štatenberg, Gösting, Slovenska Bistrica, Hartenštajn in Rajhenburg ter obsežne palače v Gradcu. Razen v gradovih slednjih dveh gospostev je imel povsod umetnostne zbirke. Avtorica je na podlagi študija arhivskih in slikovnih virov analizirala provenienco slik t. i. hišnih slikarjev Franca Karla Remba, Janeza Gašperja Wagingerja–Cleryja in Franca Ignaca Flurerja. Da so se zbirke ohranile, je bila zaslužna Marija Jožefa, žena Ignaca Marije II., ki se je zavedala pomembnosti zbirke in je ni prodala, čeprav je bila nekaj časa v finančnih težavah.

Maja se je ogrelo in tako nas je konec meseca Metoda Kemperl popeljala po ljubljanskem Bregu. Najprej je predstavila zgodovino in vlogo tega mestnega predela kot pomembnega pristanišča. Predstavila je stavbe in njihove funkcije (mitnica, tehtnica, gostilna Pri zlati ladji, obzidje) ter pomembne lastnike stavb v 18. stoletju – veletrgovce Codellije, Gasparinije, Andriolije in Zoise ter njihova bivališča. Največ časa je namenila razvoju Zoisove palače in lokaciji njenih vrtov na cvingerju in grabnu. Palača, ki je največja še ohranjena historična stavba v starem mestnem jedru, je namreč nastala po postopnem kupovanju bližnjih parcel oziroma stavb med letoma 1728 in 1808. Zoisa, oče Michelangelo in sin Žiga, sta si podredila dobršen del Brega, sprva zaradi gospodarskih, potem pa tudi zaradi estetskih razlogov, palačo pa spremenila v simbol gospodarske in intelektualne moči. Za Slovence ima izreden kulturni in zgodovinski pomen, saj se je tu med drugim tvorila slovenska književna kultura.

Luka Vidmar nas je na prvi oktobrski dan popeljal po stavbah Stare Ljubljane, v katerih so se v zgodnjem novem veku odvijala

le raznovrstne predstave, preden je mesto dobilo prvo samostojno gledališko stavbo.

Že v adventnem času smo gostili zaslužnega profesorja Harald Heppnerja iz Gradca, avstrijskega zgodovinarja, ki preučuje Jugovzhodno Evropo. Med drugim je bil predsednik Avstrijskega društva za preučevanje 18. stoletja in Društva za preučevanje 18. stoletja Jugovzhodne Evrope. Predstavil je zbornik, ki je poleti izšel v Gradcu na temo sekularizacije med Jadranom in Karpati v 18. stoletju.

Strokovna ekskurzija je bila tokrat posvečena gorenjskim baročnim cerkvam. Barokista Metoda Kemperl in Ferdinand Šerbelj sta nas oktobra popeljala po slikovitih arhitekturah in celostnih sakralnih umetninah Skaručne, Grobelj, Cerkelj, Komende in Velesovega. Spoznali smo umetnike, naročnike in funkcije posameznih cerkva.

Novembra sta nas soavtorici Katra Meke in Metoda Kemperl popeljali po obeh prostorih razstave *Barok v Sloveniji*. V Narodni galeriji in Narodnem muzeju so namreč letos, po dobrih šestdesetih letih, pripravili obsežni razstavi tega bogatega umetnostnega obdobja in tako predstavili obilo novih spoznanj. V Narodni galeriji so bili predstavljeni umetniki in njihov način dela, vrhunci cerkvene umetnosti, pa tudi dela, ki so krasila deželne, mestne in zasebne profane objekte. Razstava v Narodnem muzeju Slovenije pa se je osredotočala na arhitekturo posvetne in sakralne oblasti ter vsakdanjega življenja plemstva in meščanstva v 17. in 18. stoletju. Obiskovalcem je omogočala vpogled v posvetne, verske in družbene tokove tega časa ter razkrivala bogastvo kulturnih stikov in vplivov, ki so sooblikovali slovensko baročno umetnost.

Na začetku septembra smo soorganizirali simpozij ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega, ljubljanskega župana med letoma 1820 in 1846, ki je potekal v prostorih Slovenske maticе. Morda se na prvi pogled zdi, da Hradecky in njegov čas nimata veliko skupnega z 18. stoletjem. A vendarle imajo številne dejav-

nosti, ki jih je ta župan razvijal in za katere si je prizadeval, pravzaprav svoj začetek v 18. stoletju, ki velja za prelomno dobo. Verska toleranca, obvezno šolanje, omejitev smrtne kazni in odprava mučenja, večja skrb za stare, obnemogle in invalide, ureditev cest, regulacije rek so prispevali k novemu občutku za to, kaj pomeni biti človek. Razsvetljenstvo je postavilo pod vprašaj stare ureditve, v njegovem času so bili postavljeni pomembni temelji za družbenopolitične vrednote in norme, ki so se razvijale v 19. stoletju in nas zaznamujejo še danes. Zato ne preseneča, da se je simpozija s svojimi prispevki udeležilo kar pet članov našega društva.

Na koncu smo se spomnili tudi naše članice, zaslužne profesorice prof. Martine Orožen, ki nas je v petindevetdesetem letu starosti zapustila 11. maja letos.

Leto 2025 je bilo res polno dogajanja, zato se članice in člani že veselimo prihodnjih društvenih uspehov.

*Metoda Kemperl
predsednica*

VSEBINA

Povzetki predavanj 2025

Žiga Oman: *Ne 'vrag, le sosed* – koncepti (ne)sosedstva in reševanje sporov na notranjeavstrijskem podeželju v 18. stoletju

Katarina Keber: Cepljenje proti črnim kozam v 18. stoletju: primeri variolizacije v slovenskem prostoru

Renata Komić Marn: Trije »hišni« slikarji, pozabljeni sekundogenitura in podjetna vdova: umetnostne zbirke grofov Attems v 18. stoletju

Metoda Kemperl: Breg in Zoisova palača v 18. stoletju

Luka Vidmar: Ljubljanska gledališča v zgodnjem novem veku

Harald Heppner: Säkularisierung im Vormarsch: Die Anfänge im südöstlichen Europa im 18. Jahrhundert

Strokovna ekskurzija po baročnih cerkvah Gorenjske

Vodstvo po razstavi *Barok v Sloveniji*

Sofinanciranje knjig

Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani. Ljubljana: Založba Slovenska matica in Pedagoška fakulteta UL (Razprave in eseji), 2024

Zois: Študije (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC (Apes academicae, 5), 2025.

Poročila z znanstvenih posvetov

Simpozij ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega

V spomin: zasl. prof. dr. Martina Orožen (1931–2025)

POVZETKI PREDAVANJ 2025

66. predavanje – 18. 2. 2025

Žiga Oman*

***Ne 'vrag, le sosed* – koncepti (ne)sosedstva in reševanje sporov na notranjeavstrijskem podeželju v 18. stoletju**

Vrag iz Zdravljice v naslovu predavanja ni metafizični, ampak *so-vrag* in *sosed* zrcalita tudi temeljno dihotomijo predmodernih družbenih odnosov: sovražnost in dobro sosodstvo. Za razumevanje obeh konceptov v reševanju sporov med notranjeavstrijskimi podložniki v 18. stoletju, ki sta odmev morda našla še pri Prešernu, je najprej treba še malo dlje v preteklost.

Leta 1667 je dr. Janez Anton Kunstl ob odprtju ljubljanske mestne pravde poudaril, da »najvišja sreča skupnosti leži v slogi in soglasju meščanstva«, kar je izražalo stare vrednote, v skladu s katerimi je slogo in mir v skupnosti zagotavljalo tudi nenasilno reševanje sporov. Mestni svet je sledeč istim idealom leta 1537 opomnil Severina Hoffa in Zuanmario Bonicellija. Potem ko njunim sosedom ni uspelo, da bi ju pregovorili k spravi, ju je svet pozval, naj mu zaupata rešitev spora, ker »se spodobi, da se take zadeve med meščani rešijo z dobro voljo in slogom«, ker svétniki »ne bodo trpeli, da želita svoje sosodstvo spremeniti v sovražnost in ogorčenje«. Zavedali so se, da bi sovražnost lahko vodila v nasilje, če ju ne bi uspeli pomiriti. Tudi statut za koroški trg Prečpolje ob Krki (Weitensfeld) iz leta 1582 je določal, da se: »vse koristoljubje, tudi so-

* doc. dr.; štipendist akcije Marie-Skłodowska Curie, Univerza v Yorku; znanstveni sodelavec, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur
ziga.oman@irris.eu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-179X>

vraštvo, zavist in spori, ki so proti Bogu in krščanski ljubezni do bližnjega, morajo končati ter jih je treba kar se da preprečevati in namesto njih zasajati ter vzpodbujati občo korist in vso dobro-sosedsko slogo«. Podobna dikcija je bila v rabi na podeželju. Blejski podložnik Peter Jakopič je bil leta 1653 ubit v pretepu s sinovi Hanžeta Svetine. Da bi sinove lahko zagovarjal na sodišču brez strahu pred oteževalnimi okoliščinami in se izognil maščevanju sorodnikov žrtve, je prosil Jakopiče za sklenitev »pravega in polnega miru«, kar so ti sprejeli. Prisegli so odrek »vsej sovražnosti« do njegovih sinov, ki so vmes pobegnili iz dežele, ter da bodo ob vrnitvi domov z njimi živeli »v dobrem sosodstvu, kot se spodobi«. V zameno je Hanže za svojo družino prisegel, da Jakopičem ne bodo dali nobenega razloga za »jezo ali nenaklonjenost« in se »bodo do njih vselej vedli mirno in sosedsko«.

Že dikcija teh par primerov pokaže, da pojmov *sovražnost* in *dobro sosodstvo* v novoveških virih ne moremo preslikati v njun današnji pomen. To še posebej velja za sovražnost, ki je bila več kot zgolj čustvo. Oba koncepta sta opredeljevala specifična družbena odnosa, ki sta terjala ustrezna dejanja in obnašanje posameznikov ter njihovih družin. Pri tem je bila sovražnost tesno povezana s povračilom za krivico, torej z maščevanjem. Slednje je bilo v Svetem rimskem cesarstvu kriminalizirano konec srednjega veka, *sovražnost* pa se je v pravnem redu obdržala še dolgo, čeprav je bilo reševanje sporov pod rastočim nadzorom osrednjih sodnih oblasti, legalna raba nasilja v njem pa omejena na silobran. Spremembe konceptov (ne)sosodstva in uveljavljanje »nevtralnosti« v družbenih odnosih so se, tudi kot posledica novoveških verskih in državljan-skih vojn, začele v poznem 17. stoletju, vendar je bil proces povsod po Evropi zelo počasen, zlasti na podeželju.

Nasilje je sicer grozilo v vsaki sovražnosti, vendar je redko izbruhnilo, saj je za rešitev spora praviloma zadostovala že javna grožnja s povračilom. Sovražnost je bilo treba obelodaniti, da je nasprotnik lahko dal zadoščenje za krivico (opravičilo in odškod-

nino), ter da so sosedje ali oblasti lahko posredovali v sporu in ga povedli k pomiritvi. Napoved sovražnosti je bila vrhunec postopnega slabšanja medsosedskih odnosov, ki so od ignoriranja in obrekovanja prešli v javne žalitve in grožnje. Sovražnost sta neredko izražala že javno nezaupanje ali sumničavost, predvsem pa verbalni spopadi. Javna je morala biti tudi pomiritev. Mir kot obnovo ali sklenitev dobrega sosedstva, prijateljstva ali ljubezni so v novem veku demonstrirali zlasti z rokovanjem in skupno pijačo. Včasih so sovražnike v sorodnike spremenile tudi poročne vezi. Praviloma so starši s poroko svojih otrok želeli končati ostre posestne spore. Taka primera sta poroka med Matijo Predovnikom in Magdaleno Tončnik iz Braslovč in zakon Jakoba in Agnes Prešeren iz radovljiške župnije, obe iz leta 1705. Z izvensodnim reševanjem sporov se je dopolnjevalo tudi pravdanje, ki ni bilo nasprotje sovražnosti. Podobno kot nasilje, s katerim so se lahko prepletale, so bile tožbe zlasti sredstvo za obrambo časti ali pravic. Še več, brez predhodnih poskusov poravnave so bile pojmovane kot izraz sovražnosti, saj so, enako kot nasilje, kršile krščanski imperativ ljubezni do bližnjega in svojih sovražnikov.

Čeprav sovražnost ni opredeljevala čustva (in greha) jeze ali sovraštva, temveč stanje vzajemnega nasprotja med posamezniki ali rodbinami, je bila neločljiva od svoje emocionalne dimenzije. Posledično je v virih neredko zabeležena kot jeza, zavist, nesloga, vročekrvnost ipd., tudi ko je označevala družbeni odnos. Tako je zgornještajersko deželsko sodišče Rothenfels leta 1710 dolgotrajno sovražnost med Georgom Merlom, Georgom Neumanom in Hansom Pezom zabeležilo kot »zagrenjenost«, leta 1721 pa ukazalo Georgu Bischowu, naj se z Georgom Schattnerjem poravna za udarce in obe strani za vselej pozabita na »vse sovražnosti« med njima. Leto kasneje je sodišče posredovalo v »prepiru in vročekrvnosti« med Mathiasom Pezom in Georgom Schäfferjem, ki sta se sprla glede paše svinj. Tudi njima je sodišče ukazalo, naj si podata roke in za vselej pozabita na zadevo. Mir je vzdržal le dva tedna, vendar je

bilo jamstvo za ponovno poravnavo zelo boleče: kdor bi obnovil »neslogo«, bi izgubil kmetijo. Očitno je zaleglo, ker novi spori niso zabeleženi.

Za obnovo dobrega sosedstva so storilci v 18. stoletju ob plačilu odškodnine oškodovancu morali plačati še globo sodišču, ki je določilo tudi jamstvo za pomiritev. Njegova višina je bila odvisna od teže dejanja in njegovega premoženja, vendar je morala biti dovolj nizka, da so storilci lahko zbrali denar, sploh ob pomoči družine in prijateljev. Za pretepe in žalitve kot bolj vsakdanje izraze sovražnosti med podložniki je bila v 18. stoletju okoli deset goldinarjev. Pri tem sodnikom ni šlo le za denar, temveč tudi za vzdrževanje miru. Prav jamstva so jim omogočala nadzor nad sovražnostmi in nasiljem, zlasti ko so v mir kot pôroke vključila sorodnike in prijatelje sprtih strani. Sočasno je nadzor nad pomiritvami sodišča pri ljudeh legitimiral kot vzdrževalce družbenega reda.

Sodišče Rothenfels je daleč najvišji znesek, 75 goldinarjev, leta 1739 naložilo za jamstvo poravnave pretepa med Oswaldom Zechnerjem in Mathiasom Pezom, ki je bil zadnji od »več skrb vzbujajočih nasilnih dejanj« med njima. Najvišjo varščino je koroško združeno deželsko sodišče Vajškra (Landskron) in Vrba (Vel-den) pri Beljaku določilo leta 1756: 72 goldinarjev za pomiritev za udarce, ki sta jih Tomažu Lazniku zadala Karl Schwinger in Kristjan Bauer. Pomiritev je vsebovala tudi pokoro: devet goldinarjev odškodnine je šlo cerkvi sv. Nikolaja v Beljaku.

V 18. stoletju so podložniki s svojimi sovražniki redko obračunavali z orožjem, čeprav je ta podatek verjetno tudi posledica pomanjkanja notranjeavstrijskih virov o težjih zadevah. Podobno velja za požig iz sovražnosti, ki je bil dovolj pogosta težava, da je ostal v kazenskem zakoniku Marije Terezije ali *Theresiani*. Ker je lahko vsakogar pahnil v revščino, je grožnja z njim praviloma prisilila sovražnika v hitro poravnavo, vendar je bilo nevarno, če je to prišlo pred sodišče. Gregor Zupančič je bil leta 1715 v Višnji Gori zaradi grožnje s požigom usmrčen na grmadi, a je najbrž šlo za povratnika

ali pa je grozil komu, ki mu res ne bi smel. Kajti še leta 1754 se je moral Andrej Trinker iz Grač (Gratschach) le opravičiti Hansu Lugensteinerju, sodnemu slugi Vajškre in Vrbe, ker mu je zaradi rubeža konja grozil, da mu bo požgal dom. Varščina je bila šest goldinarjev.

Tudi krvno maščevanje je dolgo ostalo realna grožnja, kot kaže pritožba kranjskega deželnega glavarja iz leta 1724 čez odškodnine za uboj, ki so jih storilci v *izvensodnih* pomiritvah plačevali družinam žrtev, da se ne bi maščevale (v 17. stoletju so bile med 50 in 80 goldinarji). Če je bilo krvno maščevanje v 16. stoletju legalno le še nad izobčenim storilcem, ga je bilo po *Theresiani* dovoljeno ubiti le še s sodnim nalogom. Hkrati je zakonik izvedbo kazni še naprej prepuščal sodnikovi presoji. Leta 1770 je neka gorska veča na Dolenjskem v primeru »smrtnih ran« dosodila, naj se storilec poravna z žrtvijo (ali njeno družino), prisedniki pa bi poskrbeli, da zadeva ne bo prišla pred deželsko sodišče kot težje dejanje. Pomiritve za uboj so se tako dolgo lahko obdržale zlasti zato, ker so bile v interesu lokalnih sodišč, ki jih je bolj zanimalo vzdrževanje družbenega reda in miru oziroma dobrega sosodstva, kot iskanje pravice. Prav tako so s tem skrbela za ohranjanje svoje avtonomije pred osrednjimi oblastmi, kar je odpravil Jožef II.

Obdržala se je tudi stara dikcija sosodstva. V zapisnikih deželskih sodišč v 18. stoletju je konec sovražnosti v Rothenfelsu obnovil »dobro prijateljstvo«, v Vajškri in Vrbi pa »spokoj«. Sklenitev miru je javno demonstriralo opravičilo, na Koroškem včasih zabeleženo kot »krščansko opravičilo«, predvidoma vselej pa stisk rok in skupna pijača, največkrat »spravno vino«. Izrecni zapisi so redki, a pričakovati gre, da je bila zdravica vselej del pomiritev, vsaj v izvensodnem obredju. Kajti še v poznem 19. stoletju so ponekod na Gorenjskem izvensodne pomiritve pretepev zaradi sovražnosti poravnavali z rokovanjem in vzajemno napitnico. Zato ne bi bilo čudno, če bi Prešernu pri pisanju sedme kitice Zdravljice ob idealih francoske revolucije na misel prišli tudi stari koncepti (ne)sosod-

stva, ki ga niso živeli le njegovi dedje, temveč mu je morda še bil priča tudi sam.

Katarina Keber*

Cepljenje proti črnim kozam v 18. stoletju: primeri variolizacije v slovenskem prostoru

Črne koze so bile prva nalezljiva bolezen, ki so jo poskušali preprečiti z zaščitnim cepljenjem, zato se zgodovina pojavljanja črnih koz prekriva tudi z zgodovino cepljenja kot nove preventivne medicinske prakse. Ta se je v moderni dobi s skokovitim razvojem znanosti uveljavila kot edino učinkovito sredstvo proti epidemijam nekaterih nalezljivih bolezni. Prva, zgodnja oblika cepljenja – variolizacija – se je v Evropo razširila v dvajsetih letih 18. stoletja. Pri tem postopku je šlo za umetno okuženje zdravega človeka z vnosom kužnine iz gnojnega mehurčka bolnika z blago obliko črnih koz in je temeljilo na izkušnji, da se ljudje s kozami ne okužijo več, potem ko so jih že preboleli. S cepljenjem so umetno povzročili lažjo obliko bolezni. Variolizacijo so prakticirali le do konca 18. stoletja, saj jo je po zaslugi Edwarda Jennerja (1749–1823) nadomestila posodobljena, varnejša oblika cepljenja – vakcinacija, ki je temeljila na cepivu iz kravjih koz. Vpeljevanje vakcinacije se tako v začetku 19. stoletja ni zgodilo v neki zgodovinski praznini, saj je že variolizacija pomenila pomemben razvojni korak k uveljavljanju cepljenja kot takega. Slednja je bila v zgodovini znanosti pogosto obravnavana le kot predstopnja vakcinacije, v zadnjem času pa spet prihaja v ospredje raziskovalnega zanimanja.

Variolizacija je bila ponekod ljudska preventivna metoda proti črnim kozam, ki je temeljila na izkušnjah in se prenašala iz roda v rod. V Evropi v 18. stoletju cepljenje postane zapleten in drag

* dr., ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana
katarina.keber@zrc-sazu.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2586-4983>

zdravniški postopek, sprva dostopen le plemstvu in premožnejšim slojem prebivalstva. V Habsburški monarhiji je variolizacijo uvedla Marija Terezija, ko so ji za kozami umrli trije otroci in ko je leta 1767 koze prebolela tudi sama. Dne 1. oktobra 1768 naj bi vladarica uradno vpeljala variolizacijo v državi. Nalogo širjenja te prakse po habsburških deželah in poučevanje zdravnikov o cepilnem postopku je zaupala zdravniku Janu Ingenhouszu (1730–1799), ki je cepil tudi člane cesarske družine.

Tudi v slovenskem okolju so imeli dostop do zgodnjega cepljenja večinoma pripadniki družbene elite in le izjemoma preprosto prebivalstvo, kar je razvidno tako iz redkih znanih dokumentiranih primerov cepljenja plemiških in drugih otrok iz premožnejših slojev kot tudi iz omemb cepljenja v časopisih. Čeprav dejanski obseg prakticiranja variolizacije ni znan, posamezni podatki kažejo, da so jo nekateri zdravniki poznali in izvajali. Leta 1769 se je Jan Ingenhousz ob povratku iz Firenc ustavil v Trstu, Gorici, Ljubljani, Celovcu in Gradcu, kjer naj bi cepljenje predstavil tamkajšnjim zdravnikom in kirurgom ter tudi sam cepil otroke.

Na slovenskem območju so variolizacijo izvajali zdravniki in ranocelniki Anton Muznik (1726–1803), Anton Makovic (1750–1802) in Vincenc Kern (1760–1829), vendar se cepljenje ni močneje razširilo, večina prebivalstva na Kranjskem tega postopka ni poznala niti po imenu. Da je goriški zdravnik in deželni protomedik Anton Muznik cepil otroke, je razvidno iz njegove knjige *Clima Goritiense* (1781). Leta 1775 je namreč v Šempasu varioliziral tri otroke grofa Vincencija Strassolda, 1776 pa je cepil še štiri otroke grofa Jožefa Coroninija. Z variolizacijo se je ukvarjal tudi ljubljanski zdravnik in kirurg Vincenc Kern, ki sicer velja za začetnika vakcinacije na Kranjskem. Iz njegove knjižice *Erinnerungen über die Einführung der Blattern-Einimpfung im Herzogthum Krain* (1798), ki jo je leta 1799 v slovenščino prevedel Valentin Vodnik kot *Nauk od kose stavlenja*, je jasno, da se je pred vakcinacijo ukvarjal tudi z variolizacijo. V knjižici, ki je bila namenjena prepros-

tim ljudem, odgovarja na vprašanje, zakaj se je dobro cepiti in kako to človeku pomaga. Kern močno zagovarja metodo »stavljenja koz« in na jasen, preprost način v sedmih točkah opiše koristnost in učinkovitost postopka. Iz zapisa izvemo, da je Kern leta 1798 v Ljubljani varioliziral šestdeset otrok iz premožnih in drugih družin, ki so cepljenje dobro prenesli.

Tretji doslej znani variolizator je bil ranocelnik in porodničar Anton Makovic, ki je bil med letoma 1798 in 1802 v Idriji rudniški kirurg in porodničar. Že okoli leta 1790 je kot stanovski ranocelnik v Ljubljani varioliziral svoje otroke, leta 1793 pa je med epidemijo koz sodeloval pri zdravljenju. Med idrijsko epidemijo leta 1801 je otroke še vedno varioliziral in uporabljal v tistem trenutku že zastarelo metodo cepljenja, saj je zdravnik Blaž Hafner v Idriji istočasno že izvajal novejši, varnejši način cepljenja – vakcinacijo. Makovic je propagiral variolizacijo in opisal tehniko (z gnojem iz mehurčka bolnika ali s prahom iz zmletih krast).

Neodgovorjeno ostaja vprašanje o razširjenosti tega postopka med kmečkim prebivalstvom ter mogoče celo o soobstoju zdravniške variolizacije, kot so jo izvajali Muznik, Makovic in Kern, in (samo)variolizacije, kot jo je propagiral Kern in opisal Baltazar Hacquet (1739–1815) v potopisu *Abbildung und Beschreibung der südwest- und ostlichen Wenden, Illyrer und Slaven* (1801). Vsekakor je variolizacija, čeprav le redko prakticirana metoda zgodnjega cepljenja, tlakovala pot uveljavitvi Jennerjeve vakcinacije tudi v slovenskem prostoru. Tudi tu so zdravniki variolizatorji hitro spoznali prednosti enostavnejše in varnejše vakcinacije, variolizacijo pa konec 18. stoletja opustili.

Renata Komić Marn*

Trije »hišni« slikarji, pozabljena sekundogenitura in podjetna vdova: umetnostne zbirke grofov Attems v 18. stoletju

Pred skoraj 300 leti je Ignac Marija I. grof Attems (1652–1732) ustanovil za svoje naslednike fidejkomis, pri čemer je vanj vključil tudi pomembno zbirko več kot 640 slik, razdeljenih med njegove rezidence v Gradcu, Podčetrtku, Brežicah, Štatenbergu, Göstingu in Slovenski Bistrici (v gradovih Hartenštajn in Rajhenburg ni bilo slik). Pomemben del zbirke so predstavljala dela njegovih »hišnih« slikarjev Franca Karla Remba (1675–1718), Janeza Gašperja Wagingerja – Cleryja († 1718/1719) in Franca Ignaca Flurerja (1688–1742). Na podlagi študija arhivskih in slikovnih virov, povezanih s slikarsko zbirko grofov Attems, je bilo mogoče analizirati starejšo provenienco nekaterih slik navedenih slikarjev. Poglobljen pristop k ugotavljanju izvora in časa nastanka posameznih platen je omogočil ustreznejšo obravnavo doslej veljavnih podatkov o njihovem avtorstvu, ki že več desetletij niso bili kritično analizirani.

Poleg že znanih primerov Rembove slike *Apolon in muza* ter slikarju pripisanega tihožitja z ribami, ki sta bila že predstavljena v literaturi, sta prvič obravnavani dve pred nekaj leti v zbirkah Univerzalnega muzeja Joanneum (*Schloss Eggenberg*) odkriti slike, ki sta pred drugo svetovno vojno veljali za Rembovo delo. Sliko *Mars in boginja miru* je mogoče na podlagi zapisov v inventarjih fidej-

* doc. dr., ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana

renata.komic@zrc-sazu.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0504-6916>

komisne slikarske zbirke grofov Attems iz let 1733, 1820 in 1879 pripisati Janezu Gašperju Wagingerju. Druge slike še ni bilo mogoče prepoznati v znanih arhivskih in drugih virih, vendar je po slogu sodeč verjetno res Rembova. V prvih desetletjih 20. stoletja, ko se je pojavilo večje zanimanje za Remba, so slikarju zmotno pripisali približno 15 slik, med katerimi so tudi štiri Wagingerjeve. Sklepamo lahko, da so Wagingerjeve velike mitološke in biblijske kompozicije, od katerih torej zdaj poznamo vsaj eno, slogovno zelo sorodne Rembovim. Domnevamo, da je Ignac Marija po Rembovem odhodu na Dunaj leta 1711 želel, da novi hišni slikar, torej Waginger – Clery, slika enako kot Remb.

V Bistriškem gradu so v dveh sobanah nameščene štiri supraporte, ki prikazujejo Lota s hčerama, Jobovo trpljenje, Jožefa in Putifarjevo ženo ter Rafaela in Tobijo. Igor Weigl jih je pred skoraj 20 leti upravičeno pripisal Wagingerju na podlagi slogovne analize in primerjave z nekaj znanimi slikarjevimi deli. Menil je, da teh supraport v zbirki Ignaca Marije Attemsa niso popisali. A vendar je bilo v graški palači leta 1733 vsaj devet Wagingerjevih slik s starozaveznimi prizori, pet tihožitij s cvetjem in sadjem, tri slike s svetniki in ena z mitološko tematiko. Ob vseh je v inventarju zapisano, da jih je naslikal Clery, torej Waginger. Ali torej cenilec slik leta 1733 ni prepoznal Wagingerjevih slik v Bistriškem gradu? Verjetneje je, da so jih sem prinesli pozneje od drugod, kot je pred časom predlagala Marjeta Ciglencečki. Vsebina treh bistriških supraport se namreč ujema s tremi slikami iz graške palače. Pod fidejkomisno številko 136 zasledimo *Lota s hčerama, Jožefa in Putifarjevo ženo ter Jobovo trpljenje*. Že leta 1762 teh slik ni bilo več v palači, ker so jih prenesli v Slovensko Bistrico. V *Burg Feistritz* so namreč leta 1762 v sobani, ki ustreza tisti, v kateri se danes nahajajo obravnavane supraporte, popisali tri *neu erfundene sopraporten*, vredne 6 goldinarjev. Tako lahko potrdimo, da gre za Wagingerjeve slike, in ugotovimo, da izvirajo iz prvotne fidejkomisne zbirke Ignaca Marije I. v graški palači. Tudi *Rafael in Tobija* sta bila leta 1762

med novo najdenimi premičninami, torej so vse štiri prenesli v Bistriški grad sredi 18. stoletja, ko je potekala prenova grajskih prostorov po naročilu Ignaca Marije II.

Po letu 1862 so zaradi pravil o dedovanju fidejkomisa Wagingerjeve starozavezne supraporte, ki jih ni bilo več v palači, nadomestili s pet Cleryjevih krajin oziroma kot piše v enem poznejših inventarjev *Hafenansichten*. Avtorstvo slik torej ni bilo nepomemben dejavnik pri njihovem vrednotenju in Waginger v 19. stoletju še ni bil povsem pozabljen. Vseh pet slik pristanišč so v graški palači evidentirali še leta 1879, leta 1939, ko so slike popisovali predstavniki nacistične oblasti, pa ni bilo več nobene. Sled za njimi odkrijemo v inventarni knjigi ljubljanskega Federalnega zbirnega centra (FZC), kjer sta pod zaporednima številka 6330 in 6331 med v bistriškem gradu zaplenjenimi slikami navedeni dve sliki mesta ob morju z dodano številko 136, kar ju nedvomno povezuje z zapisom v fidejkomisnem inventarju. Hranišče prve ni znano, druga pa je v petdesetih letih 20. stoletja preko Akademije upodabljajočih umetnosti prišla v zbirko Slovenske akademije znanosti (sedaj SAZU). Slika pristanišča, ki je sicer pripisana Francu Ignacu Flurerju, torej tretjemu hišnemu slikarju Ignaca Marije I., se je v slovenskem prostoru prvič pojavila na razstavi *Tuji slikarji* leta 1983. Atribucija temelji na analogiji z dvema drugima krajinama iz Narodne galerije, ki so ju Flurerju pripisali že leta 1960. Sliki, ki izvirata iz Attemsove zbirke, sta bili nekoč last Deželne galerije v Gradcu, po prvi svetovni vojni sta ostali v zdravilišču Rogaška Slatina, kamor so ju skupaj s še nekaj drugimi slikami pred letom 1903 prepeljali iz Gradca za okras prostorov, leta 1932 pa jih je prevzela leta 1918 ustanovljena Narodna galerija. Na reverzu, s katerim je Ferdinand Marija I. grof Attems (1746–1820) septembra 1818 oddal sliki deželni galeriji v Gradcu, piše, da je avtor obeh slik Clery. Tako znova pridemo do možnosti, da je Waginger avtor vseh treh slik. Zato je treba upoštevati možnost, da so tudi nekatere druge Flurerju pripisane slike delo tega slikarja. Ponuja se sklep, da je več Flurerju

pripisanih krajin Wagingerjevih, Flurer pa je posnemal njegovo delo, enako kot je verjetno Waginger posnemal Remba, potem ko je ta zapustil Gradec in svojega mecena.

Eden od rezultatov poglobljenih analiz arhivskega gradiva je potrditev že več kot poldrugo desetletje stare teze, da Jožef grof Attems (1714–1762) ni bil edini naročnik prezidave dvorca Dornava v 18. stoletju in da je njegov oče Tadej Kajetan (1691–1750), ki je bil nosilec sekundogeniturnega fidejkomisa Ignaca Marije I., pomembno prispeval k oblikovanju poznobaročne podobe dvorca. Tezo lahko argumentiramo z nekaj novimi ugotovitvami: sinu Tadeja Kajetana je bilo ime Jožef Bernard Marija in ne Jožef Tadej, torej je naročnik oltarja v dornavski kapeli, na katerem je stal kip Juda Tadeja, lahko samo Tadej Kajetan. Oltar je datiran v prvo polovico 18. stoletja, poleg tega oltarna slika, ki je zagotovo delo Franca Ignaca Flurerja, ni mogla nastati po letu 1742, ko je slikar umrl. Odkrit pa je bil tudi podatek, da je dornavsko kapelo 31. oktobra 1740 v čast Mariji in brezmadežnemu spočetju slavnostno posvetil Leopold Ernest grof Firmian, sekovski knezoškof. Torej sta kapela in verjetno tudi oltar s Flurerjevo sliko v njej stala že leta 1740 in nista bila zgrajena šele sredi petdesetih let 18. stoletja, kot je v domači literaturi obveljalo na začetku tretjega tisočletja.

Letnica posvetitve 1740 se ujema z datacijo poznobaročne prezidave v čas med 1739 in 1743, pa tudi z ugotovitvami, do katerih je bilo mogoče priti v zadnjih nekaj letih. Tadej Kajetan, ki je bil od leta 1738 do 1742 poverjenik štajerskih deželnih stanov in ki v družini Attems med naročniki in mecenami doslej sploh ni imel vidnega mesta, je bil namreč zelo dejaven naročnik. Opozoriti je treba na njegova naročila v Rajhenburgu, kjer je dal leta 1739 ob župnijski cerkvi postaviti kapelo in oltar sv. Frančiška Ksaverija. V približno istem času je naročil rodbinske portrete za slavnostno dvorano v Dornavi. Leta 1739 je prejel nalogo, da poskrbi za prenovo izbe v graškem lontovžu, kar je bilo izvedeno v letih 1740 in 1741. V izbi so nad vrati tudi štiri alegorije v podobi ležečih žensk, ki jih je leta

1739 ali 1740 naslikal Franc Ignaz Flurer in ki potrjujejo naročniško vez med Tadejem Kajetanom in slikarjem.

Kajetanov sin Jožef Bernard, ki je bil prav tako dejaven v cesarski službi in tudi kot naročnik, ni zapustil potomcev, zato je sekundogeniturni fidejkomis podedoval prvorojenec Ignaca Marije II. iz graške veje Ferdinand Marija I. Attems. Ta je po smrti svoje tete Marije Ane (1728–1801), vdove in univerzalne dedinje Jožefa Bernarda, postal tudi lastnik vsega alodialnega premoženja te linije rodbine Attems, in tako je tudi Dornava prešla v last graške linije. Čeprav je bil Ferdinand Marija izjemen mož, štajerski deželni glavar in ustanovitelj stanovske risarske šole ter stanovske deželne galerije (današnje *Alte Galerie*), pa tudi zdravilišča v Rogaški Slatini, kjer stoji njegov spomenik, tokrat več pozornosti namenjamo njegovi materi, Mariji Jožefi, rojeni grofici Khuen (1721–1784), ki je po prezgodnji smrti svojega moža Ignaca Marije II. kljub finančnim težavam ohranila primogeniturni fidejkomis in tudi alodialno posest za svojega prvorojenca Ferdinanda Marijo in njegove potomce.

Ignac Marija II., ki je bil vnuk Ignaca Marije I., je namreč poleg glasbene in likovne umetnosti ljubil konje. Konjušnicama v Bistrici in v Brežicah, kjer so v času njegove smrti redili preko 200 vrhunskih konj, je namenjal veliko svojega časa in denarja. Preden je pri komaj 48 letih umrl na Dunaju, je za univerzalnega dediča določil svojega prvorojenca Ferdinanda Marijo, soprogi pa je v oporoki zaupal nadaljnjo vzgojo preostalih otrok in skrb za njihovo prihodnost. Verjetno se ni dobro zavedal, da ji je poleg enajstih mladoletnih otrok zapustil v upravljanje tri velike posesti – Bistrice, Brežice in Vurberk, s tremi dvorci oziroma gradovi, dve veliki konjušnici ter fidejkomisno palačo in še dve hiši v Gradcu, predvsem pa 150.000 goldinarjev dolgov.

Marija Jožefa se je pogumno odločila, da bo rešila ne le fidejkomis, temveč tudi alodialno posest Vurberk, ki jo je njen mož podedoval po svoji stari materi Kristini Krescenciji grofici Herberstein. Že v nekaj mesecih po moževi smrti leta 1762 je fidejkomisno

palačo z izjemo nekaj prostorov oddala v najem grofu Tomažu Gundakarju grofu Wurmbrandu za šest let, torej do polnoletnosti Ferdinanda Marije. Pred tem je nekaj otrok odposlala na šolanje oziroma na dvor in se s šestimi otroki preselila k tašči v tako imenovano *Witwenpalais*, ki jo je njen mož kupil za svojo mater leta 1757. Arhivski viri kažejo, da je Marija Jožefa v času najema strogo nadzorovala stanje v palači in jo še naprej vzdrževala in skrbela za popravila. Potem ko je bil narejen popis vse lastnine, je marca leta 1763 na dražbi in celo z dobičkom prodala precejšen del moževih fidejkomisnih in alodialnih premičnin. Ker se je odpovedala vdovščini v korist svojih sinov, zlasti Ferdinanda Marije, si je poiskala službo: vladarica Marija Terezija jo je imenovala za višjo dvorno mojstrico svoje 21-letne hčere Marije Elizabete, kmalu pa je Marija Jožefa lahko preskrbela še nekaj otrok s službami na dvoru. Po smrti vladarice se je leta 1781 udobno upokojila, tri leta zatem pa umrla na Dunaju. Njen sin Ferdinand Marija se je lahko že po poteku najemne pogodbe leta 1768 vselil v palačo Attems v Gradcu, kjer je nadaljeval bleščečo kariero in linijo svojih prednikov, po zaslugi svoje matere pa je prevzel tudi vse fidejkomisne in alodialne posesti svojega očeta.

V kontekstu raziskovanja zgodovine zbirk grofov Attems so sezname na dražbah prodanih predmetov oziroma kosov opreme izjemno pomembni, saj te prodaje doslej niso bile upoštevane, kar lahko pri raziskovanju provenience in usode privede do napak in slepih ulic. Predvsem pa je bil podatek o najemu palače ključen za raziskovanje zgodovine zbirke tapiserij, ki so jih grofje Attems vse do druge svetovne vojne hranili v palači v Gradcu. Preučevanje aktivnosti podjetne vdove je tako pripomoglo k rekonstrukciji posameznih serij tapiserij in njihovih postavitev. Nenazadnje analiza virov kaže, da grofica Marija Jožefa na dražbah ni prodala niti enega kosa tapiserij, niti ene slike ali grafike, torej se je dobro zavedala pomena umetnostnih zbirk grofov Attems. Kako pa se njihovega pomena zavedamo danes?

Metoda Kemperl*

Breg in Zoisova palača v 18. stoletju

Ljubljanski Breg je bil v 18. stoletju cvetoče rečno пристanišče, ob katerem so si uredili svoja bivališča najpomembnejši trgovci in ga spremenili v veletrgovsko četrt.

Breg je del Novega trga, ki je v virih prvič omenjen leta 1267, njegovo obzidje pa leta 1307. Predel, kjer stoji Zoisova palača, se verjetno že od vsega začetka imenuje Breg, saj to ime zasledimo že leta 1318, poseljen pa je bil vsaj v 12. stoletju. Sprva so tu živeli predvsem ribiči in čolnarji, saj je bilo na Bregu glavno mestno pristanišče za blago, ki so ga prevažali po Ljublanici, ime pa je dobilo po naravni legi. Križevniška ulica se je sprva imenovala Ribiška, kasneje pa so jo preimenovali v Nemško, saj so tu živeli podložniki Nemškega viteškega reda. Red, ki je imel obrambno, karitativno in izobraževalno vlogo, je prišel v Ljubljano v sredini 13. stoletja in se naselil na strateškem jugozahodnem vogalu Novega trga. S prometom sta bili povezani tudi vicedomska oziroma pozneje državna mitnica in tehničnica. Prva, ki se omenja že leta 1293, je imela od leta 1623 prostore v stavbi Breg 8 in je današnjo podobo dobila med letoma 1777 in 1778 po načrtih deželnega stavbnega mojstra Leopolda Hofferja. Tehnica, ki je sprva delovala kot vodna mitnica, je stala na obrežju reke pred palačo Breg 12 in je bila porušena po potresu leta 1895.

Kdaj so se v ta del mesta naselili večji trgovci, še ni jasno. Morda so zaradi bližine pristanišča in mitnice tu že v poznem srednjem veku imeli skladišča tudi ljubljanski meščani. Prvi znani vele-

* prof. dr., Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta
metoda.kemperl@pef.uni-lj.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7080-8043>

trgovec, povezan s tem delom mesta, je Volbenk Posch (Polž), ki je umrl leta 1536. Poleg tega je bil bankir, ljubljanski župan in notranji mestni svetnik. Leta 1526 je kupil hišo na Bregu 14, v kateri je imel verjetno le skladišče. Za bivanje je namreč dal leta 1524 povečati hišo na Ribjem trgu 2. Na Križevniški ulici sta v 17. stoletju živela kar dva trgovca. Na Križevniški 16 je živel Marko Wiz (1569–1654), ki je bil tudi mestni sodnik in župan. Leta 1630 je bil povzdignjen v plemiški stan. Caharija Waldtreich (1623–1682), ki je v Ljubljano prišel leta 1649, se je leta 1664 naselil malce višje, in sicer na Križevniško 12. Leta 1659 mu je cesar Leopold I. podelil plemstvo z nazivom zur Ehrnport, leta 1681 pa je postal celo cesarski svetnik. Bil je družabnik Franca Zergolla in Franca Rigonija. Vojno krajino je zalagal s suknom, med italijanskimi, štajerskimi ter kranjskimi mesti trgoval s pšenico, železom, voli in platnom ter s tem in z bankirskimi posli za deželne stanove in graško komoro enormno obogatel. Njegove posle je najverjetneje nadaljeval Jakob Schell pl. Schellenburg, v Ljubljani prvič omenjen leta 1686, ki je morda sprva bival na Bregu 20, pozneje pa se je preselil na Mestni trg. V vogalni hiši, ki danes sestavlja palačo Breg 22, sta v prvi polovici 17. stoletja živela Jožef Mohorčič in Angelo Della Porta. Mohorčič je bil poleg tega še mestni sodnik in podžupan. Med letoma 1687 in 1749 sta v palači Breg 18 živela Peter Anton Codelli pl. Fahrenfeld in njegov nečak Avguštin Codelli. Michelangelo Zois in Štefan Gasparini, ki sta svojo kariero začela v začetku dvajsetih let 18. stoletja pri Petru Antonu Codelliju in sta pozneje kot družabnika nadaljevala njegove posle, sta kupila vsak svojo vogalno hišo, in sicer Zois tisto, ki je vključena v Breg 22, in Gasparini Breg 20. Gasparini je posest razširil z nakupom sosednje Codellijeve hiše in hiše na Križevniški 9, Avguštin Codelli pa se je preselil na Breg 10. Michelangelo in njegov sin Žiga sta širila posest na Križevniški (tri hiše) ulici ter proti južnemu mestnemu obzidju. Ta je bil sestavljen iz notranjega in zunanjega zidu, vmes je bil cvinger, zunanje obzidje pa je bilo utrjeno še z bastionom ob Ljubljani, manjšim

stolpom v sredini in večjim stolpom na vogalu z zahodnim obzidjem. Iz bastiona se je razvila mestna gostilna Pri zlati ladji, ki so jo podrli leta 1824 in na njenem mestu zgradili most. Do leta 1793 sta Zoisa kupila Erbergovo hišo in Bistriški dvor, ki sta stala južno od vogalne hiše, gostilno s pripadajočim vrtom, ki se je raztezal na cvingerju, obzidje z vsemi stolpi ter obzidni jarek. V njem je Žiga Zois uredil večredni drevored, na cvingerju formalno urejen vrt, kupljene stavbe pa do leta 1808 delno podrl delno pa integriral v stavbo, ki jo vidimo danes. Palača je postala največja še ohranjena historična stavba v starem mestnem jedru Ljubljane. Zoisa sta si podredila dobršen del Brega sprva zaradi gospodarskih, potem pa tudi zaradi estetskih razlogov, palačo pa spremenila v simbol gospodarske in intelektualne moči. Za Slovence ima izreden kulturni in zgodovinski pomen, saj se je tu med drugim tvorila slovenska književna kultura. Poznejši Zoisov družabnik Aleksander Andrioli se je na začetku petdesetih let 18. stoletja naselil v hišo Breg 12. V hiši Breg 14 je bila Kebrova gostila. Na Bregu 16 so stanovali Schemerli. Jožef Schemerl je bil sprva direktor ljubljanske provincialne gradbene direkcije, od leta 1799 pa na Dunaju direktor Dvornega gradbenega urada.

Trgovci so se morali držati pravila o tehtanju in skladiščenju blaga v mestnih skladiščih, saj so morali plačevati pristojbino. Skladišča pa so bila slaba, zato so blago raje shranjevali pri meščanih. Zato je bilo pomembno, da so imeli trgovci čim več svojih skladišč in da ta niso bila daleč od pristanišča. Z življenjem na Bregu so si zagotovili tudi nadzor nad pretovarjanjem.

Po Ljubljanci se ni prevažalo le blago, ampak je reka meščanom ponujala tudi obilico zabave. Ti so se na Bregu vkrcavali in se za zabavo vozili proti barjanskim travnikom, primernim za piknike. O takih sproščenih poletnih vožnjah, ki so jih spremljali ognjemeti in godba, je že leta 1710 pisal ljubljanski zdravnik Marko Gerbec, ob koncu 18. stoletja pa Valentin Vodnik. Poleg zabav so na reki organizirali tekmovanja v hitrostnem veslanju, pri čemer je

bil cilj pri Engelshausovi palači. Z vožnjo po Ljubljanci so proslavljali pomembne dogodke, kot je bila na primer leta 1810 Napoleonova poroka. Tudi Francozi so se v času Ilirskih provinc nalezli te navade. Tako je 28. maja 1812 maršal Marmont organiziral vožnjo z bogato okrašenimi čolni v spremstvu z godbo, na katero so odri-nili prav izpred Zoisove palače.

Breg, ki je bil zaradi pretovarjanja in tehtanja blaga gotovo eden najbolj živahnih predelov mesta, je vlogo пристanišča začel izgubljati že leta 1849, ko je bila zgrajena železnica od Celja do Ljubljane, dokončno pa leta 1857, ko je bila odprta še železnica do Trsta.

Leopold Wisner, Pogled na Breg, 1760–65 (Narodni muzej Slovenije, R-1409)

Luka Vidmar*

Ljubljanska gledališča v zgodnjem novem veku

Predavanje v obliki vodstva po Stari Ljubljani je poslušalcem predstavilo prostore, ki so se med 16. in 18. stoletjem za daljši čas ali samo priložnostno spremenili v gledališča. Ljubljana je prvo samostojno gledališko stavbo (Stanovsko gledališče) dobila leta 1765, kar pa ne pomeni, da pred tem ni imela stalnih in tudi začasnih gledališč. Prebivalci mesta in okolice so lahko v zgodnjem novem veku uživali v raznovrstnih predstavah – v dvoranah in na prostem, s posvetnimi in verskimi vsebinami, v latinščini, nemščini, italijanščini in slovenščini. Slišali smo, kje sta bila urejena mali in veliki avditorij za šolske predstave jezuitskega kolegija, v katerih nadstropjih Lontovža in Rotovža so občinstvo navduševale nemške in italijanske gledališke skupine in pri kakšnih igrah je najpogosteje prihajalo do izgrediv. Končali smo na trgu, kjer se je vsako leto na veliki petek zvečer začejala kapucinska pasijonska procesija in kjer so si Ljubljančani leta 1803 ogledali zadnjo posvetno gledališko predstavo v slovenskem jeziku pred marčno revolucijo. Vodstvo je bilo del raziskovalnega projekta »Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča (1670–1848)«, ki ga financira ARIS.

* doc. dr., ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Ljubljana, luka.vidmar@zrc-sazu.si, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3642-0138>

Harald Heppner*

Säkularisierung im Vormarsch: Die Anfänge im südöstlichen Europa im 18. Jahrhundert

Der Säkularisierung betrifft zwei ineinander verflochtene Phänomene, die zwar tiefe Wurzeln in der Vergangenheit haben, aber erst im Zeitalter der Aufklärung deutlicher hervortreten: Zum einen geht es um den Wandel von auf religiösen Grundlagen beruhenden Weltanschauungen und Praktiken zu mit empirisch-wissenschaftlich entwickelten Prinzipien und Verhaltensmustern. Zum zweiten handelt es sich um eine Verlagerung von Macht und Einfluss von kirchlichen Institutionen zum Staat (Zentralisierung, Rationalisierung) bzw. zur zivilen Gesellschaft (Demokratisierung).

Gegenstand der Präsentation am 4. Dezember 2025 ist der Inhalt des „Yearbook“ Nr. 8, das von der Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa herausgegeben worden ist. Die Texte gehen auf eine Konferenz im Jahr 2024 zurück, an der Fachleute aus Österreich, Slowenien, Deutschland, Ungarn, Kroatien und Rumänien teilgenommen haben.

Sechs Themenfelder werden exemplarisch angesprochen. Vier Beiträge beziehen sich auf die Klösteraufhebung unter Kaiser Josef II. (Innerösterreich, Kroatien, Ungarn, Bukowina) und die daraus resultierenden Folgen. Zwei Beiträge setzen sich mit der Gesundheitspolitik des Wiener Hofes und der Zentralregierung in Venedig auseinander, als es präventive Maßnahmen gegen die Pestgefahr aus dem Osmanischen Reich zu setzen galt. Ein Text greift

* Ao.Univ.-Prof.i.R. Dr.phil. Dr.h.c.mult., Universität Graz, Institut für Geschichte

harald.heppner@uni-graz.at, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7537-4029>

die staatliche Kalenderreform am Beispiel der orthodoxen Serben in Ungarn auf, die den Zweck verfolgte, die Zahl der religiösen Feiertage zugunsten der Erhöhung der Werktage zu reduzieren. Ein Beitrag behandelt den Wandel bei der Lektüre der rumänischen Intelligenz in Siebenbürgen, bei der die traditionellen religiösen Druckschriften durch solche säkularen Inhalts Konkurrenz bekommen haben. Zwei Artikel nehmen Bezug auf Ungarn, wo sich religiöse Gruppen (Piaristen, Reformierten) infolge der Reformpolitik des Wiener Hofes neu auszurichten gezwungen waren. Der dezidiert auf den slowenischen Schauplatz bezogene Beitrag stammt von Tina Košak, die über die Zunahme von Gemäldeankäufen steirischer und krainischer Adeliger mit säkularen Motiven berichtet.

Das Thema regt dazu an, das Phänomen „Säkularisierung“ systematisch zu erforschen. Der Vortragende hat an die Zuhörer ein paar Fragen gerichtet, die es zu verfolgen gilt:

Welche mentalen Konflikte muss die Geistlichkeit geprägt haben, wenn der Staat die Rolle der Kirchen zu reduzieren bemüht war, die Einsichten, die der Klerus mittels akademischer Bildung gewinnen konnte, jedoch ein rationalisiertes Weltbild favorisiert haben? Welche gesellschaftlichen Kräfte der zivilen Gesellschaft standen aus welchen Motiven von Anfang an hinter den Maßnahmen der Säkularisierung? Lassen sich diesbezüglich Unterschiede zwischen Krain, Kärnten und der Steiermark ausmachen? Inwieweit ist das wachsende Interesse der Gesellschaft im slowenischen Siedlungsraum an säkularen Themen in der Bildenden Kunst, in der Musik und in der Literatur in Zusammenhang mit den staatlichen Impulsen zu verstehen oder handelt es sich um autonome Entscheidungen? Welche Rolle für die Zunahme der Säkularisierung spielten die aus dem westlichen Ausland stammenden Schriften (Zeitungen, Büchern), die Verbreitung fanden? Welchen bleibenden Effekt erzielte die wenn auch nur kurze Dauer der „Illyrischen Provinzen“?

Der Seitenblick auf die Nachbarschaft im Osmanischen Reich (Serbien, Griechenland, Bulgarien usw.) zeigt, dass säkulari-

sierende Tendenzen dort erst im Lauf des 19. Jahrhunderts die allgemeine Entwicklung zu bestimmen angefangen haben. Jene kamen nicht von innen heraus, sondern von außen infolge der zunehmenden politischen und wirtschaftlichen Verquickung mit dem europäischen Westen. Die Transition, die daraus hervorgegangen ist und bis zur Gegenwart anhält, offenbart die Dichotomie zwischen sakralen und säkularen Parametern: Zum einen bekam die Nation und der Nationalstaat eine übergroße bleibende Bedeutung, zum anderen war die Balkangesellschaft auf das säkulare „Business“ in einem modernen Staat nicht vorbereitet worden.

Fragen über Fragen, die nur auf interdisziplinärer und internationaler Ebene geklärt werden sollten.

Udeleženci ekskurzije ob sklepnem dejanju pred gostilno pri Ančki v Šenčurju

STROKOVNA EKSKURZIJA PO BAROČNIH CERKVAH GORENJSKE, SOBOTA 11. oktober 2025

Na ekskurzijo smo se letos spet odpravili v toplem, tokrat že jesenskem dnevu. Skladno z mnogimi pomembnimi muzeji, ki so letos pripravili razstave s krovnim naslovom Barok v Sloveniji, smo se tudi na društvu odločili, da za ekskurzijo izberemo baročne spomenike. Med temi so tudi izredno bogato poslikani in opremljeni sakralni prostori, ki jih imenujemo tudi celostne umetnine. Prav zaradi tega jih težko doživljamo na fotografijah. Ekskurzijo sta vodila barokista prof. dr. Metoda Kemperl in dr. Ferdinand Šerbelj, marsikaj zanimivega pa so dodali tudi skrbniki in župniki cerkva.

Okrog 8.30 smo se zbrali na Skaručni, kjer stoji ena izmed treh sv. Luciji posvečenih romarskih cerkva na Gorenjskem, ki so jo v baročnem času obiskovali od blizu in daleč. Svetnica je bila namreč zavetnica pri boleznih oči, za katerimi je zaradi slabe prehrane tedaj trpelo mnogo ljudi. Cerkev je med letoma 1745 in 1747 postavil ljubljanskih arhitekt Candido Zulliani in uporabil tip t. i. potegnjenega oktogona v ladji, ki je bil tedaj v Sloveniji v rabi že dobrih sto let. Leta 1748 je obe kupoli poslikal Franc Jelovšek; upodobitve mučeništva in poveličanja svetnice so se prepletale ne le z arhitekturo in kipi, pač pa tudi s pridigami, govori in pesmimi, ki so jih lahko romarji slišali oziroma jih peli v cerkvi.

Nato nas je pot vodila do še ene Jelovškove cerkve v Grobljah pri Domžalah, kjer pa slikar ni le prispeval fresk, ki se raztezajo po vseh zidovih, pač pa je bil sam verjetno tudi avtor razširitve te sicer srednjeveške stavbe. Cerkev je namreč postala množično obiskovana šele 1735, ko je v okolici izbruhnila živinska kuga, lastnik bližnjega dvorca in gospostva Franc Bernard grof Lamberg pa je priskrbel relikvije sv. Notburge, tedaj nove in priljubljene tirolske svetnice. Posebnost cerkve je tudi ureditev obeh stranskih oltarjev, kjer sta oltarni slike postavljeni v globoko kapelo, zato da nanju lahko pada svetloba skozi levo in desno postavljena okna.

Precej starejša od omenjenih cerkva je Marijinemu vnebovzetju posvečena cerkev v Cerkljah. O prvotni podobi stavbe ne vemo kaj dosti, saj so jo leta 1777 z izjemo prezbiterija podrli in sezidali na novo. Poznobaročna stavba z visoko ovalno ladjo ima markantno fasado (osrednji del fasade je zasnovan kot tempelj, ki konkavno prehaja proti ladijskemu delu), pripisujemo pa jo Mari-borčanu Leopoldu Hofferju, ki se je leta 1771 ustalil v Ljubljani kot mestni, pozneje kot kranjski deželni arhitekt.

Že na daleč je vidna cerkev v Komendi, saj stoji na hribčku sredi kompleksa, ki je bil nekoč obzidan s protiturškim taborom. Sestavljajo ga še župnišče, kaplanija, gospodarsko poslopje ter grad, nekdanj last malteških vitezov, ki so bili tudi župniki.

Poznobaročna je tudi cerkev v Velesovem (Adergasu), kjer je že omenjeni Candido Zulliani ustvaril eno najoriginalnejših sakralnih prostorov pri nas. Tudi v Velesovem gre za staro lokacijo, in sicer dominikanskega samostana, ki je bil ustanovljen leta 1238. Tedaj je oglejski patriarh nunam podaril romanski kip Marije, ki se mu še danes lahko priporočamo, saj stoji v posebni niši v glavnem oltarju. Ta velja za najstarejši Marijin kip v Sloveniji. Baročna cerkev, za katero so načrti ohranjeni v dunajski Albertini, je začela nastajati 1766 leta. Zulliani je virtuoznost in mojstrstvo pokazal s spajanjem slogovnih prvin mediteranske tektonskosti in rokokojske lahkotnosti z avstrijskim tipom centralizirajoče ladje. Oltarje je s kvalitetnimi slikami opremil avstrijski slikar Kremerserschmidt. Že dobrih deset let po dograditvi cerkve v letu 1771 je Jožef II. Samostan razpustil, k cerkvi pa so prenesli sedež župnije. Ta je bil prej pri cerkvi sv. Marjete na Trati, ki je bila tudi zadnji postanek na naši poti. Cerkev odlikuje predvsem bogato okrašen t. i. zlati oltar v prezbiteriju, ki je nastal leta 1679.

Polni doživetij smo dan zaključili v gostilni Pri Ančki v Šenčurju.

Metoda Kemperl

Vodstvo po razstavi *Barok v Sloveniji*

5. 11. 2025 ob 16.00 *Barok v Sloveniji. Slikarstvo in kiparstvo v Narodni galeriji*, vodi dr. Katra Meke

19. 11. 2025 ob 16. 00 *Barok v Sloveniji. Arhitektura in uporabna umetnost v Narodnem muzeju*, vodi prof. dr. Metoda Kemperl

Dobrih šest desetletij po zadnji predstavitvi baročne umetnosti sta Narodna galerija in Narodni muzej Slovenije s sodelavci iz drugih institucij ponovno pripravila pregled umetnosti tega obdobja. Med slogovnimi obdobji je prav barok med tistimi, ki so v največji meri zaznamovali podobo prostora današnje Slovenije tako na podeželju kot v mestih. To je čas, ko smo po srednjem veku ponovno priča velikemu umetnostnemu zagonu. V času po umiritvi verskih bojov in turške nevarnosti se je odprla pot za razcvet tako posvetne kot sakralne umetnosti. Za ta čas značilna mobilnost umetnikov je v slovenski prostor pripeljala pomembna imena in izjemna arhitekturna, kiparska in slikarska dela. Tudi v Ljubljani se je začela živahna gradbena dejavnost kot posledica ambicioznega umetnostnega naročništva. Gonilna sila tega kulturnega preporoda so bili plemiški izobraženci, ki so z ambicijo, da bi se približali tako dvoru kot bližnjim in bolj oddaljenim umetnostnim središčem, spodbujali razvoj kulture na vseh področjih – likovni umetnosti, glasbi in gledališču.

Na razstavi v Narodni galeriji so predstavljeni baročni umetnik in njegov načina dela, vrhunci cerkvene umetnosti (monumentalne oltarne slike in marmorni ali bogato polikromirani leseni kipi), pa tudi dela, ki so krasila deželne, mestne in zasebne profane objekte. Med temi so posebej izpostavljeni reprezentančni portreti vladarskih in plemiških rodbin, ki so bili poleg žanrskih del, tihožitij in krajin del opreme dvorcev in palač, pa tudi plemiških umetniških zbirk. Stropno in stensko slikarstvo je predstavljeno z izbranimi oh-

ranjenimi fragmenti fresk, fotopovečavami in multimedijско projekcijo poslikav.

Razstava v Narodnem muzeju Slovenije se osredotoča na posvetno in sakralno oblast ter vsakdanje življenje plemstva in meščanstva v 17. in 18. stoletju. Obiskovalcem omogoča vpogled v posvetne, verske in družbene tokove tega časa ter razkriva bogastvo kulturnih stikov in vplivov, ki so sooblikovali slovensko umetnost. Sakralna arhitektura je predstavljena skozi prihod novih redov in vzpostavljanje novih romarskih cerkva ter novogradenj velikih stolnih in mestnih cerkva. Posvetni del razstave pa skozi mestne hiše, palače in podeželske dvorce. Na ogled so tudi dragoceni predmeti, ki pomembno osmišljajo mnogotere funkcije baročne arhitekture in urbanizma.

Metoda Kemperl

Vodstvo po razstavi Barok v Sloveniji. Arhitektura in uporabna umetnost

Sofinanciranje knjig

Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani. Ljubljana: Založba Slovenska matica in Pedagoška fakulteta UL (Razprave in eseji), 2024.

Knjiga iz zbirke Razprave in eseji je izšla v sozaložništvu Slovenske maticе in Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani. Izid knjige sta finančno podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije in Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja.

Monografija obravnava Zoisovo palačo v Ljubljani, in sicer zgodovino prostora, kjer stoji, zapleteno stavbo zgodovino palače in opreme, pomembne lastnike in stanovalce ter funkcijo palače med 18. in 20. stoletjem. Gre za edino tako podrobno in večplastno raziskavo katerekoli ljubljanske palače (poleg monografije o Turjaški palači, ki pa izpostavlja drugačne probleme), zato je že sama po sebi novost.

Prvi del monografije obravnava zgodovino prostora, na katerem stoji palača in predstavlja razloge, zaradi katerih se je Michelangelo baron Zois, ki velja za enega najpremožnejših ljubljanskih meščanov in Kranjcev, sploh naselil na tem delu mesta. Prvo hišo na tem mestu je kupil leta 1728, s postopnimi nakupi (med letoma 1760 in 1771) sosednjih poslopij (štiri sosednje meščanske hiše, gostilna Pri zlati ladji z vrtom, ki je v ozkem pasu med zunanjim obzidjem in zadnjimi stenami hiš na Križevniški ulici segal do današnje Emonske oziroma Hieronimove ceste in južno mestno obzidje z velikim stolpom na vogalu Emonske in Zoisove ceste ter jarkom) pa je utrdil prisotnost na Bregu. Ugotovljeno je bilo, da se je zaradi pristanišča ta južni del Brega tudi z njegovim prihodom razvil v veletrgovsko četrt. Glavna spoznanja tega dela so natančna lokacija stavb, ki so stale na tem mestu (na podlagi načrtov so prvič predstavljene natančne lege in podobe Bistriškega dvora, cerkvice sv.

Lovrenca in gostilne Pri zlati ladji) in natančna lokacija južnega notranjega mestnega obzidja. Monografija namreč dokazuje, da je mesto na južnem delu imelo dvojno obzidje s cvingerjem vmes. Raziskana je zgodovina gradnje in funkcija vseh stavb, ki so nekdanj stale na mestu palače ter njihovi lastniki.

Drugi del obravnava najpomembnejšega lastnika Žigo Zoisa oziroma obiskovalce palače v njegovem času. Zois zaradi bolezni v zadnjih dvajsetih letih skoraj ni zapustil palače, zato so ga obiskovali najrazličnejši ljudje, od slovenskih prerodnikov do pomembnih avstrijskih in francoskih politikov ter vodilnih evropskih naravoslovcev, ki so v knjigi na kratko predstavljeni. Med najpomembnejšimi politiki je gotovo avstrijski zunanji minister knez Metternich, ki si je palačo za svoje skoraj šestmesečno domovanje izbral še v času ljubljanskega kongresa leta 1821. V palači so se odvijale tudi vse splošne, pa tudi nekaj malih konferenc tega pomembnega diplomatskega srečanja. Raziskali smo tudi, kdo je v času Žige Zoisa v palači stanoval in kakšne so bile njihove funkcije. Zois je namreč redno zaposloval okrog 30 ljudi različnih profilov (kot na primer računovodja, tajnik, lovec, vrtnar, mizar itd), ki so v palači tudi stanovali. Ob tem je posebej izpostavljen čas vojne s Francozi, saj je Zois med letoma 1805 in 1809 moral večkrat nastaniti in gostiti veliko število vojakov in njihovih poveljnikov.

Žiga Zois je nadaljeval z nakupi na Bregu: leta 1774 je kupil južni mestni graben, leta 1793 pa še Bistriški dvor s cerkvijo. Michelangelo in Žiga Zois sta si torej po svojih željah uredila in spremenila velik del Brega. Najobsežnejše poglavje je zato posvečeno natančni zgodovini gradnje in opreme palače, natančni lokaciji ter zgodovini ureditve obeh vrtov ob palači. Današnja podoba palače namreč izvira iz časa med letoma 1805 in 1808, ko je Zois podrl cerkev sv. Lovrenca, zidovje Bistriškega dvora pa nadzidal in ga vključil v ostalo stavbo. Na podlagi načrtov in drugih virov je ugotovljena prvotna razporeditev prostorov, saj je bilo ugotovljeno, da je bila notranjšina pozneje vsaj trikrat prezidana. Zois je ob pa-

lači uredil dva okrasna vrtova oziroma parka, ki sta bila tudi javno dostopna. Prvega je na opuščenem cvingerju začel urejati že leta 1775, t. i. Zoisov graben oziroma večredni drevored na zasutem obrambnem jarku pa vsaj leta 1784.

Michelangelo in Žiga barona Zois sta Breg preoblikovala po svojih željah, sprva iz gospodarskih, pozneje pa tudi zaradi ideoloških in estetskih razlogov, pri čemer sta si učinkovito prisvojila urbani prostor. Palača je postala simbol gospodarske in intelektualne moči Zoisov.

Nova spoznanja prinašajo tudi poglavja, ki obravnavajo pomembne lastnike in stanovalce palače v 19. in 20. stoletju. Že Žiga Zois je leto pred smrtjo želel palačo skupaj z mineraloško zbirko, biblioteko in pohištvom prodati, k čemur je stremel tudi njegov nečak Karel Zois, ki ga je nasledil kot lastnik palače. Ker jima ni uspelo, je Karel Zois začel oddajati posamezna stanovanja. Sprva so poleg dveh Zoisovih družin v palači stanovale še tri družine, ob obnovi med letoma 1833 in 1836 pa so palačo razdelili na osem stanovanj. Tedaj se je v celotno tretje nadstropje palače preselila cesarsko-kraljeva deželna gradbena direkcija, njen direktor Georg Frast pa je z družino stanoval v 1. nadstropju. V drugi polovici 19. stoletja se je palača postopoma spremenila v najemniško stavbo, saj je bila razdeljena na kar 15 stanovanj, v katerih je stanovalo 51 oseb.

Zadnja lastnica iz družine Zois, Serafina de Traux v palači ni stanovala, zato jo je leta 1918 prodala znamenitemu medvojnemu podjetniku in industrialcu Petru Kozini. Ta je imel zelo pozitiven odnos do preteklosti palače in do Žige Zoisa, saj je dal v palačo prenesti njegov nagrobnik, pri Ivani Kobilca pa naročil kopijo njegovega portreta. Ugotovljeno je bilo, da si je Kozina v palači že vsaj leta 1912 uredil centralni sedež svojih podjetij ter za te potrebe tudi prezidal njeno pritličje, kjer je bila prodajalna čevljev. Celotno palačo je obnovil okrog leta 1920, ko je po načrtih Ivana Vurnika tudi uredil park ob palači. Kozini je leta 1932 kot lastnik sledil še en pomemben slovenski gospodarstvenik – Rihard Skubec, direktor naj-

večjega podjetja v predvojni Jugoslaviji Trboveljske premogokopne družbe. Tudi Kozina in Skubec sta stanovanja v palači oddajala in na podlagi popisov prebivalstva je bilo ugotovljeno, da so tam stanovali tudi pomembni kulturniki in politiki, kot na primer Valentin Krisper, Alojz Gradnik, Dušan Sernec in Otmar Pirkmajer. Po 2. svetovni vojni, ko je bila palača nacionalizirana, pa sta bila najbolj znana stanovalca palače Ivan Mrak, dramatik, pisatelj in režiser, ki je v palačo prenesel tudi vso kiparsko in risarsko zapuščino kiparke Karle Bulovec Mrak, in arhitekt Vlasto Kopač, ki je poskrbel za današnjo arhitekturno podobo Velike planine in drugih okoliških stanov ter uredil ljubljansko spominsko pot imenovano Pot ob žici.

Pri raziskavi zgodovine prostora in gradnje je uporabljena triangulacija, saj so podatki, pridobljeni iz arhivskih virov (pisni viri, načrti, zemljevidi, risbe, fotografije iz zelo različnih fondov avstrijskih in slovenskih arhivov), primerjani s stanjem na terenu in podkrepljeni s stilno kritično analizo. Poleg tega je uporabljena tudi metoda prekrivanja načrtov. Pri raziskavi lastnikov in stanovalcev so bili uporabljeni zapuščinski inventarji, letopisi, obrazci za napoved dohodnine in popisi prebivalstva.

Zois: Študije (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC (Apes academicae, 5), 2025.

Monografija *Zois: Študije* se vrača k baronu Žigi Zoisu kot osrednji osebnosti zadnjih dveh desetletij 18. in prvih dveh desetletij 19. stoletja na Slovenskem. Njen namen ni, da pregledno zajame vse razsežnosti Zoisovega življenja in dela, ampak da predstavi zadnje raziskave na tem področju in tako spodbudi nove, saj viri še zdaleč niso izčrpani (zaradi Zoisove široke socialne mreže so raztreseni po vsej Evropi). V te vire se je zakopalo 17 raziskovalk in raziskovalcev s področij literarne zgodovine, jezikoslovja, zgodovine, geologije, bibliotekarstva, muzikologije in umetnostne zgodovine.

V prvem prispevku Janko Kos pojasnjuje, kako je Zois v svojem življenju in delu najčisteje utelesil tisto, čemur se lahko reče duh razsvetljenstva, in se tako umestil v središče tega obdobja slovenske zgodovine. Marijan Dović je pregledal Zoisov pesemski opus in med drugim ugotovil, da je bil baron bolj razgledan in celo bolj nadarjen od varovanca Vodnika, ki ga je načrtno postavil za prvega kranjskega pesnika. Irena Orel je celostno osvetlila Zoisova mnogostranska prizadevanja za razvoj slovenskega jezika, njegovo jezikoslovno preučevanje, vključno z vrednotenjem predhodnikov, pa tudi glavne značilnosti njegovega jezika. Janez Šumrada je prispeval faksimile, prepis in analizo Vodnikove spomenice *Nota über die Pismenost ali Gramatika*, ki je ključni dokument o slovenskem jezikovno-političnem programu Zoisovega kroga v Ilirskih provincah. Poglavje Luke Vidmarja vsebuje prepis, prevod in komentar Zoisovega poslednjega razmisleka o prerodu slovenskega jezika v okviru razprave *Über Krainerische Lexikographie* iz leta 1819, ki govori predvsem o prvih letih po propadu Ilirskih provinc.

Mihael Brenčič obravnava Zoisa kot razsvetljenskega geologa, in sicer njegovo zbiranje mineralov, kamnin in geološke literature, njegovo geološko doktrino in prispevek k naraščajočemu zanimanju evropskih geologov za naš prostor. Patrizia Farinelli je pre-

učila italijanski del Zoisove knjižnice in ugotovila, da so barona na področju naravoslovja najbolj zanimala mineraloška in geološka dela, na področju literature pa komedije in pripovedništvo z burlesknim, satiričnim in parodičnim tonom. Najdragocenejše so knjige, katerih avtorje je Zois poznal oziroma ki jih je celo dobil v dar od njih. Sonja Svoljšak in Urša Kocjan sta predstavili zadnje dosežke v procesu rekonstrukcije Zoisove knjižnice v Narodni in univerzitetni knjižnici, ki bi lahko vodil v *corpus separatum*. Metoda Kokole je prispevala sintezo vsega trenutno znanega in na novo odkritega gradiva o glasbeni dejavnosti širše družine Zois na Kranjskem, tudi o intenzivnem muziciranju v Zoisovi palači v Ljubljani, pri tem pa prvič objavila portret Zoisove matere Ivane Katarine. Marko Motnik je predstavil bleščeči glasbeni salon Jožefa Zois in njegove žene Katharine Auenbrugger na Dunaju, s tem pa osvetlil tudi velik del doslej neraziskanega Žigovega najožžjega sorodstva.

Metoda Kemperl je rekonstruirala zapleteno stavbno zgodovino Zoisove palače na Bregu od prvega nakupa hiše Michelangela Zois v tem delu mesta leta 1728 do zadnje velike prezidave kompleksa med letoma 1802 in 1805. Ines Babnik se je posvetila Zoisovemu razsvetljenskemu načrtovanju vrtov, posebej vrta na Brdu pri Kranju in aleje v Gradišču v Ljubljani, pri tem pa opozorila na njegovo zgodnjo recepcijo angleškega krajinskega sloga. Ana Pokrajac Iskra je predstavila skromno, vendar pomembno Zoisovo materialno ostalino v Mestnem muzeju Ljubljana, katere zbiranje še ni zaključeno, vseeno pa ostaja v njenem okviru najdragocenejši kos Zoisov voziček, ki se mu je pred dvajsetimi leti pridružil parket iz Zoisovih osebnih prostorov. Irena Lačen Benedičič in Marko Mugerli obravnavata Zoise kot prizadevne lastnike fužin na Gorenjskem, ki so s stalnim posodabljanjem obratov uspešno premagovali okoliščine, nenaklonjene industrializaciji – od Michelangelovega nakupa šestih fužin sredi 18. stoletja do ustanovitve Kranjske industrijske družbe leta 1869. Monografijo sklepa prispevek Staneta

Grande, ki obravnava osupljivo kulturno mecenstvo družine Zois v kontekstu razmerja med plemstvom in slovensko kulturo.

Eno od glavnih spoznanj monografije je, da se nam Zois z novimi raziskavami kaže kot še veliko večji, kot so nam ga predstavljale starejše raziskave. Skupna ugotovitev je, da so njegova prizadevanja bistveno pospešila razvoj Slovencev v moderen evropski narod in trajno prispevala k napredku znanosti in umetnosti na Kranjskem. Še več, njegova vodila v znanosti, upravljanju države, vodenju gospodarstva in v življenju sploh bi lahko upoštevali še danes, posebej pa bi nas lahko opogumljalo njegovo ravnotežje med kozmopolitizmom in družbenim uspehom na eni in ljubeznijo do maternega jezika in domače kulture na drugi strani.

Zoisova palača v Ljubljani

Simpozij ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega

V petek, 3. septembra 2025, je v dvorani Slovenske matice potekal simpozij z naslovom Simpozij ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega. Dogodek sta organizirala Slovenska matica in Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja. Izvedbo simpozija in posnetek je finančno podprla Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Janez Nepomuk Hradecky je postal ljubljanski župan leta 1820 in to delo opravljal do svoje smrti leta 1846. Slovel je kot izobražen, izjemno delaven človek, z odličnimi organizacijskimi sposobnostmi. Opravljal je vrsto nalog v najrazličnejših društvih in ustanovah (član Kmetijske družbe, zastopnik mest v stanovskem deželnem odboru, član direktorija ljubljanske hranilnice, član komisije za ubožni zavod, prisednik gubernija pri posvetovanjih o stabilnem katastru, ljubljanski distriktni komisar notranjeavstrijske zavarovalne družbe proti požaru, član lokalne komisije za osuševanje ljubljanskega barja, član Notranjeavstrijskega društva za obrt in industrijo, član ljubljanskega muzejskega društva, član ljubljanskega Historičnega društva ...). Podpiral je številne dobrodelne in kulturne akcije v mestu (nadomestitev lesenega frančiškanskega mostu s kamnitim, ureditev parka Zvezda in »zastavnih bukev« (zemljiške knjige), osuševanje barja, gradnja ceste od Ljubljane do Iga, sanitarni ukrepi proti kugi, otvoritev ubožnice, odprtje trgovskega učilišča in druge). Ena od njegovih največjih zaslug je bila ustanovitev Deželnega muzeja v Ljubljani leta 1821 (današnjega Narodnega muzeja Slovenije). Bil je tudi uspešen gostitelj Ljubljanskega kongresa in za opravljeno delo je prejel priznanje avstrijskega in darilo ruskega vladarja. France Kidrič je v svojem zapisu o Janezu Nepomuku Hradeckem poudaril, da je bil »poleg guvernerja ter škofa najbolj upoštevan javni funkcionar v deželi«. Na prošnjo

Janeza Bleiweisa pa ga je ob praznovanju 25-letnice županovanja z njemu posvečeno prigodnico počastil tudi France Prešeren.

PROGRAM SIMPOZIJA

9.00–9.15

OTVORITVENA NAGOVORA

Aleš Gabrič, predsednik Slovenske matice

Metoda Kemperl, predsednica Slovenskega društva za preučevanje

18. stoletja

9.15–10.30

JANEZ NEPOMUK HRADECKY – OSEBNOST IN NJEGOV ČAS

Moderatorica: Metoda Kemperl

Peter Vodopivec: Življenjska pot Janeza Nepomuka Hradeckega

Barbara Žabota: Janez Nepomuk Hradecky, ljubljanski župan

Ines Babnik: Ljubljanski parki v času Hradeckega

10.15–10.30

Razprava

10.30–10.45

Odmor

10.45–12.00

LJUBLJANSKE NOVOSTI V ČASU ŽUPANA JANEZA NEPOMUKA HRADECKEGA

Moderator: Peter Vodopivec

Andreja Klasinc Škofljanec: Vloga Hradeckega pri prizadevanjih za izsušitev ljubljanskega barja

Nataša Henig Miščič: Župan Hradecky in prvi denarni zavod v Ljubljani

Irena Selišnik: Janez Nepomuk Hradecky in socialne ustanove

11.45–12.00

Razprava

12.00–12.15

Odmor

12.15–13.30

HRADECKY V DRUŽABNIH KROGIH IN UMETNIŠKIH UPODOBITVAH

Moderator: Aleš Gabrič

Nataša Budna Kodrič: Družabno življenje v Ljubljani v času
Hradeckega

Marijan Dovič: Hradecky in Prešeren

Barbara Jaki: Portretna podoba Janeza Nepomuka Hradeckega

13.15–13.30

Sklepna razprava in zaključek

*Pozdravni nagovor predsednice društva prof. dr. Metode Kemperl na
simpoziju ob 250-letnici rojstva Janeza Nepomuka Hradeckega*

V spomin: zasl. prof. dr. Martina Orožen (1931–2025)

11. maja 2025 je v petindevetdesetem letu starosti sklenila bogato življenjsko ter znanstveno in strokovno pot slovenistka in slavistka prof. dr. Martina Orožen, zaslužna profesorica s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in od začetka delovanja zvesta članica našega društva. Rodila se je 12. oktobra 1931 v Turju pri Hrastniku v kmečki družini, iz katere je izšlo več imenitnih strokovnjakov, šolnikov in kulturnih delavcev. Po končani gimnaziji v Celju se je vpisala na ljubljansko Filozofsko fakulteto, kjer je leta 1957 diplomirala iz slovenskega jezika s književnostjo in primerjalnega slovanškega jezikoslovja, leta 1966 pa je doktorirala iz zgodovinske slovnice slovenskega jezika. Istega leta je postala asistentka za staro cerkveno slovanščino, leta 1972 docentka, pet let kasneje izredna in leta 1984 redna profesorica za zgodovinsko slovnico in dialektologijo slovenskega jezika. Študijsko se je izpopolnjevala na Poljskem v Varšavi in Krakovu ter v Avstriji na Dunaju in v Gradcu. Kot gostujoča profesorica je predavala na številnih evropskih univerzah v Italiji, Avstriji, Nemčiji, Ukrajini, Srbiji, Makedoniji, na Slovaškem, Poljskem in Hrvaškem. Vodila je Dialektološko sekcijo Inštituta za slovenski jezik pri SAZU, Slavistično društvo Slovenije, katerega častna članica je, ter več seminarjev slovenskega jezika, literature in kulture. Za svoje neutrudno znanstvenoraziskovalno, pedagoško in organizacijsko delo je v 80. letih preteklega stoletja prejela veliko priznanje Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, leta 2001 zlato plaketo Univerze v Ljubljani, 2016 pa častni naziv zaslužne profesorice. Za njene znanstvene dosežke na področju slovenističnega jezikoslovja so ji leta 2008 »kot najboljši poznavalci razvoja slovenskega jezika« podelili nagrado Škrabčeve ustanove. Poleg mnogoštevilnih izvirnih znanstvenih člankov, poglavij v monografijah, znanstvenih in strokovnih prispevkov s konferenc idr. je izdala štiri znanstvene monografije. *Poglavja iz zgodovine*

slovenskega knjižnega jezika (1996) vsebujejo jezikoslovne razprave, ki obravnavajo razvoj slovenščine od slovenskih srednjeveških rokopisov do vključno razsvetljenstva. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju* (1996) prikazuje jezikoslovne nazore slovničarjev od Kopitarja in piscev, ki so prispevali k normiranju vseslovenskega (novoslovenskega) knjižnega jezika sredi 19. stoletja. Monografija *Razvoj slovenske jezikovne misli* (2003) zajema poglavja o zgodovinskem oblikoslovju in besedoslovju slovenskega jezika ter razvoju slovničarstva in slovenistike. *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika: od sistema k besedilu* (2010) prinaša jezikoslovno in sociolingvistično obravnavo predvsem rokopisnega in deloma tiskanega duhovnega slovstva iz 17. in 18. stoletja ter nabožnega slovstva iz 19. stoletja. Da je profesorica Martina Orožen raziskovala zgodovinski razvoj slovenščine v vseh njenih različicah, književnih zvrsteh in vrstah do 20. stoletja še trideset let po uradni upokojitvi, dokazujejo tudi prispevki iz njene bibliografije, ki obsega eno manj kot 450 enot. Leta 2021 je namreč v mednarodni reviji *Slavia Centralis* izdala zadnja dva izvirna znanstvena članka. »Zgodovinski razvoj futuralno-modalnega sistema v knjižni slovenščini od 16. do 19. stoletja« je razprava, nastala na osnovi njene istoimenske disertacije (1966), ki je, žal, ni uspela objaviti v monografiji. Gre za doslej edini celostni pregled zgodovinskega razvoja futuralno-modalnega sistema na Slovenskem. Drugi prispevek, »Ugotovitve slovenskih jezikoslovcev o gramatični formi futura v slovenskem jeziku«, predstavlja poglede slovenskih jezikoslovcev (od Valentina Vodnika do Viktorja Bežka) na rabo prihodnjika v slovenskem jeziku 18. in 19. stoletja. Profesorica pa ni samo poglobljeno raziskovala dokumentirane tisočletne zgodovine slovenskega jezika, ampak je svoje ugotovitve vztrajno predajala prihodnjim generacijam. Bila je namreč tudi mentorica več generacijam študentk in študentov slovenistike pri diplomskih nalogah (zadnjih nalog še leta 1997, čeprav se je upokojila že šest let pred tem), sedem jih je pod njenim mentorstvom

pridobilo znanstveni magisterij in šest doktorskih študentov je s področja zgodovine slovenskega jezika zaključilo doktorski študij. Med njimi sem bila tudi avtorica tega prispevka, ki sem bila profesorčina najmlajša doktorska študentka. Najini življenjski poti sta bili povezani od mojih študentskih let, ko sem bila dve leti njena demonstratorica (1986, 1987), potem diplomantka (1988), magistrantka (1996) in nazadnje doktorantka (2002). Zato lahko iz prve roke pričam o njenem razumevanju do študentov. Mojo začetno karierno pot so namreč prekinjali trije porodniški dopusti in številne bolniške odsotnosti, vendar je mentorica vse sprejemala s tiho podporo. Uspešnost njenega pedagoškega pristopa potrjuje tudi dejstvo, da smo prav vsi njeni doktorski študenti nadaljevali akademsko kariero, bodisi na FF UL, na Filozofski ali Pedagoški fakulteti UM, trije tudi na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Hkrati pa nas je profesorica kljub precejšnjim starostnim razlikam še naprej povezovala, saj smo se predvsem zadnjih dvajset let njeni doktoranti skoraj vsako leto srečevali ob praznovanju njenega rojstnega dne. Zakaj je bila profesorica kljub zapleteni učni snovi, ki je bila zaradi zahtevnosti tematike v študijskem načrtu na fakulteti šele v višjih dveh letnikih, tako priljubljena? Odgovor je preprost: bila je Človek, ki je znala ceniti vsakega posameznika, z izjemnim pedagoškim darom, s katerim je nevsiljivo nagovarjala študente ter jih navduševala za slovensko jezikovno in kulturno dediščino. Odliko-vale so jo dobrosrčnost, skromnost, potrpežljivost in predanost slovenističnemu jezikoslovju, kar gotovo izvira iz ljubezni do domačega jezika in naroda. Nepogrešljivi deli njene osebnosti so bili tudi globoka vernost, spoštovanje občečloveških vrednot in zaupanje v dobro.

Profesorica Martina Orožen je živela dolgo, polno, izpolnjujoče in navdihujoče življenje. Do zadnjega trenutka je ohranila oster um in zanesljiv spomin. Nanjo bom ohranila blag in hvaležen spomin.

Andreja Legan Ravnikar